

בין ייעוד לירידה: ארץ-ישראל בראשית ימי הבית השני

אלכסנדר רופא

בעיית המקורות ההיסטוריים והשימוש בהם חריפה במיוחד לגבי ראשית בית שני, היא תקופת השלטון הפרסי בארץ-ישראל. המקורות היהודיים – ספרי עזרא ונחמיה, ספר עזרא החיצוני שנשתמר ביוונית,¹ והספר האחד-עשר של 'קדמוניות היהודים' ליוסף בן מתתיהו – הם מועטים, מקוטעים, חלקם אגדתי וחלקם לא מהימן. גם המקורות הפרסיים בני התקופה, כגון כתובות כורש ודריוש, הם מעטים ודלים; וכן הדבר לגבי החומר האפיגרפי הרשמי והרשמי למחצה – הפפירוסים מיכ, ואחרים שנרכשו במצרים, הפפירוסים השומרונים מוואדי דלייה² והכולות והחותמות שפירסם פרופ' נחמן אביגד.³ סימן מובהק לדלות המקורות הללו היא העובדה, שאת רוב הידיעות על האימפריה הפרסית עדיין מספקים ההיסטוריונים היוונים הרודוטוס, תוקידידס, כסנופון ואחרים, לפנייהם ואחריהם.

מיעוט זה של מקורות, המקשה על כתיבת היסטוריה מדינית של התקופה הפרסית, מקשה עוד יותר על כתיבת היסטוריה תרבותית ויישובית-כלכלית. והרי לתחום זה שייכות הסוגיות הנדונות כאן; עניין ייעודה של ארץ-ישראל ובעיית ירושתה שייכים לתולדות המחשבה, ואילו הירידה מן הארץ, כאשר התרחשה, היא תהליך חברתי-כלכלי ממושך. ולכתחילה אין סיכוי רב למצוא במקורותינו עדויות לביטויים אידיאולוגיים ותהליכים דמוגרפיים.

במצב דברים זה מתבקש לפנות למקורות משלושה סוגים נוספים: (א) מקורות מתקופה מאוחרת יותר, המתארים מציאות שנתהוותה לפנייהם, בתקופה הפרסית; או מתארים תהליכים, שאפשר לשער כי התרחשו גם בתקופה הפרסית. (ב) מקורות שנתחברו אמנם בתקופה הפרסית, אך עוסקים באישים ובמעשים מתקופות קודמות, ובגלל זמן חיבורם יש בהם מידה כלשהי של אנאכרוניזם, היינו שהם משליכים מן המציאות של זמן חיבורם על הזמנים שהם מתארים. (ג) מקורות שנתחברו בתקופה הפרסית, אך יוחסו למחברים עתיקים יותר – מקורות פסבדו-אפיגרפיים אפוא – והכוונה בייחוד לתוספות על דברי הנביאים שפעלו בתקופת בית ראשון. השימוש במקורות מסוגים אלה הוא כמובן בעייתי ומצריך זהירות רבה. אבל לגבי שני הסוגים האחרונים אפשר, לפחות, להישען על נקודה מוצקה אחת: סוף התקופה הפרסית הוא בקירוב שעת חיתומם של שני החלקים הראשונים של הקאנון המקראי, התורה והנביאים. הווי אומר, כל דבר בספרי תורה ונביאים, שאפשר להוכיח שנתחבר בימי בית שני, מותר לשער בוודאות שלא נתחבר מאוחר יותר משנת 300, כימי דור לאחר תחילת התקופה ההלניסטית, והריוהו אפוא עד

- 3
- 1 הספר נחקר באחרונה בידי צפורה טלשיר, עזרא החיצוני – מקור ותרגום, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד, ושם ספרות עשירה נוספת.
  - 2 ראה: F.M. Cross, 'The Discovery of the Samaria Papyri', *Biblical Archaeologist*, (1963), pp. 110-121
  - 3 נ' אביגד, בולות וחותמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון, (קדם, 4), ירושלים 1976.

נאמן לגבי תקופת השלטון הפרסי. להלן נשתמש בכל סוגי המקורות הללו ונשלב מדי פעם הנמקות קצרות, שיצדיקו את השימוש במקורות.

בראשית בית שני באו לידי עימות הזכרונות ההיסטוריים של הבטחת הארץ לאבות, ירושתה על-ידי בניהם וקיומה של ממלכה עצמאית אדירה, עם המציאות של שעבוד לאימפריה נוכרית. העימות הזה, שהוא צפוי ביותר, מתועד היטב בסיומו של הווידוי הגדול, שלפני כריתת האמנה בימי נחמיה:

מטבע של פחוות יהוד (יהודה) בתקופה הפרסית

ואת מלכינו, שרינו, כוהנינו ואבותינו לא עשו תורתך, ולא הקשיבו אל מצוותיך ולעדותיך אשר העידות בהם. והם במלכותם ובטובך הרב אשר נתת להם ובארץ הרחבה והשמנה אשר נתת לפניהם לא עבדוך ולא שבו ממעלליהם הרעים. הנה אנחנו היום עבדים, והארץ אשר נתת לאבותינו לאכול את פריה ואת טובה — הנה אנחנו עבדים עליה. ותבואתה מרבה למלכים, אשר נתת עלינו בחטאותינו, ועל גויותינו מושלים ובכהמתנו כרצונם, ובצרה גדולה אנחנו.⁴

הווידוי מזכיר שלושה מאפיינים של שעבוד — המס הכבד הנלקח מן היבולים (ותבואתה מרבה למלכים אשר נתת עלינו בחטאותינו), עבודת האנגריה, עבודת המלך המוטלת על כל הנתינים ('ועל גויותינו מושלים'), וגיוסן של בהמות לעבודה והובלה בשירות המלך ('ובכהמתנו כרצונם') — כל זה כנגד 'הארץ אשר נתת לאבותינו לאכול את פריה ואת טובה' והמלכות ב'ארץ הרחבה והשמנה'. צידוק הדין יש כאן, אך גם תחושת העלבון הצורב של מי שזוכר כי ירש את הארץ, ועדיין רואה עצמו כאדוניה, ובכל זאת במציאות — 'הנה אנחנו היום עבדים... הנה אנחנו עבדים עליה'. זהו אפוא זכרון הייעוד אל מול מציאות השעבוד.

אך כנגד הייעוד עומדת גם מציאות קשה נוספת — שאלת ירושת הארץ בפועל. אין חולקים בדבר, שבראשית בית שני חלה גם ההתנחלות האדומית ביהודה, אף-על-פי שעל פרשה זו, החשובה כל-כך בתולדות הארץ, אין לנו אלא עדויות עקיפות או כאלה המתארות את המציאות בתקופה ההלניסטית. על-כל-פנים, בתקופה ההלניסטית נקרא הרחברון אידומיאה; גבול יהודה בימי המרד המקבי הוא בבית-צור; מרשה היא עיר אדומית; אדורים נחשבת למקום קבורתו של עשיו אבי אדום. האדומים התנחלו בהרחברון כנראה עוד לפני ימי נחמיה, שכן בין רשימת בוני החומה אין איש מדרום לקו תקוע, בית-צור, קעילה, זנוח.⁵ אך המקורות הישירים שותקים. מה שנשמע, ובקול רם מאוד, היא הזעקה היהודית על כך שהארץ נשמטת מידיהם. בספר עזרא החיצוני (ד, מט-נ) מייחסים לדריוש פקודה: 'על כל היהודים העולים מן המלכות אל יהודה, על החפשה, כי כל שליט ואחשדרפן ושר וסוכן לא יגשו אל פתחיהם. וכל הארץ, אשר הם מושלים בה תהי להם חפשייה ממס, ובני אדום יעזבו את מקומות היהודים אשר נאחזו בהם'.⁶ כשם שהשחרור ממסים ומעבודת אנגריה, כפקודת דריוש, אינו אלא משאלה, כך גם הצו לאדומים להתפנות לטובת שבי-ציון. המציאות הקשה היתה אחרת. אך הצו המיוחס לדריוש מעיד על התגובה היהודית. זוהי הזעקה על כי 'נחלתנו נהפכה לזרים, בתינו לנכרים'.⁷

4 נחמיה ט לד-לו.

5 ראה: ש"א ליונשטאם, 'אדום אחרי חורבן הבית הראשון', אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"י, עמ' 99-98.

6 א' כהנא (עורך ומתרגם), הספרים החיצוניים, א, תל-אביב תש"ך (דפוס צילום).
7 איכה ה ב.

הזעקה הזאת נשמעת במפורש מספר היסטוריה שנתחבר בסוף התקופה הפרסית – ספר דברי הימים. בתיאור מלחמתו של יהושפט נגד עמונים, מואבים ומעונים,⁸ הנקראים גם יושבי שעיר או הר-שעיר, שם בעל דברי הימים בפיו של יהושפט את התפילה דלקמן:

ה' אלוהי אבותינו, הלווא אתה הוא אלוהים בשמים ואתה מושל בכל ממלכות הגוים, וכידך כוח וגבורה, ואין עמך להתיצב. הלא אתה אלהינו הורשת את יושבי הארץ הזאת מלפני עמך ישראל ותתנה לזרע אברהם אוהבך לעולם... ועתה הנה בני עמון ומואב והר שעיר אשר לא נתת לישראל לכוא בהם, בכואם מארץ מצרים, כי סרו מעליהם ולא השמידום, והנה הם גומלים עלינו לבוא לגרשנו מירושתך אשר הורשתנו. אלוהינו הלא תשפוט בם, כי אין בנו כח לפני ההמון הרב הזה, הבא עלינו, ואנחנו לא נדע מה נעשה, כי עליך עינינו.⁹

התפילה הושמה בפיו של יהושפט, מלך יהודה מן המאה התשיעית לפני-הספירה, אך תוכנה הוא מחוץ למקומה וזמנה. בכל המלחמות בימי הבית הראשון מעולם לא הובעה הדאגה, שמא העמים השכנים באים לנשל את ישראל מארץ ירושתו, בוודאי לא בארץ-ישראל המערבית. אין ספק מי הוא הדובר כאן; זהו יהודי בן המאה החמישית-רביעית לפני-הספירה, המשמיע בתפילתו שלושה דברים כאחד: תודעת ייעוד הארץ לזרע אברהם אוהבך; הדאגה המנקרת, שמא העמים השכנים ינשלו את יהודה מירושתך אשר הורשתנו; והתחושה הקשה, 'כי אין בנו כח לפני ההמון הרב הזה'. כך מגיב אפוא בעל ספר דברי הימים לנוכח המציאות של הצטמקות תחומיו של היישוב היהודי שבארץ.¹⁰

בהקשר הזה צריך להבין את ייעודיו של הנביא עלום השם, שניבא כנראה במאה החמישית לפני-הספירה, ישעיהו השלישי, שלו (ולא לישיעיהו השני) יש לייחס את הפרקים נד-סו בספר ישעיהו.¹¹ שוב ושוב מבטיח נביא זה: 'כי ימין ושמאל תפרוצי, וזרעך גויים יירשו ערים נשמות וישיבו' (נד ד); 'והחוסה בי ינחל ארץ ויירש הר קודשי' (נו יג); 'אז תתענג על ה' והרכבתך על במתי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך' (נח יד); 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ' (ס כא); 'תחת בשתכם [צ"ל בשתם] מְשֻׁנָּה וכלמה ירנו [=ורק? השווה: נ ו] חלקם, לכן בארצם משנה יירשו, שמחת עולם תהיה להם. כי אני ה' אוהב משפט שונא גזל בעולה... (סא ז-ח); 'והוצאתי מיעקב זרע ומיהודה יורש הרי, ויירשוהו בחירי ועבדי ישכנו שמה. והיה השרון לנוה צאן ועמק

8 כך גורסים רוב החדשים, בעקבות תרגום השבעים, וכפי שמתבקש מן העניין.

9 דברי הימים ב, כ ו-ז, י-כ. כמו אצל רוב ההיסטוריונים העתיקים, מבטאים הנאומים שהושמו כפי הגיבורים את השקפות המחבר, על מה שהיה ראוי להיאמר באותה השעה. ראה: W.A.L. Elmslie, *The Books of Chronicles* (CB), Cambridge 1916, p. XLVIII

10 לפי הידוע לי, לא הכירו עד כה במחקר עד כמה ההכרזה 'והנה הם גומלים עלינו לבוא לגרשנו מירושתך אשר הורשתנו' מבטאת מציאות וחרדות מימי בית שני. אך נכונה ראו חוקרים אחדים, שהפרק בכללותו משקף את ימיו של בעל ספר דברי הימים. ראה: J.W. Rothstein, 'Das zweite Buch der Chronik', E. Kautzsch & A. Bertholet (eds.), *Die Heilige Schrift des Alten Testaments*, Tübingen 1923, p. 646; M. Noth, 'Eine palästinische Lokalüberlieferung in 2. Chr. 20', ZDPV, 67 (1945), pp. 45-74; P. Welten, *Geschichte und Geschichtsdarstellung in den Chronikbüchern* (Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament, 42), Neukirchen 1973, pp. 140-153

11 ראה: א' רופא, 'בכל זאת ישעיהו השלישי!'; עיונים בשאלת חיבורם של ספרי תורה ונביאים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 108-119, והספרות הנזכרת שם.

מקדש השמש בלכיש
שמחוץ לתחום פחוות
יהודה, התקופה הפרסית
(מבט למערב)

עכור לרביץ בקר לעמי אשר דרשוני' (סה ט-י). כל הייעודים האלה בעניין ירושת הארץ סובבים על צירה של שאלה אחת – 'למי הארץ'; ובתוכם מובלעות טענותיהם של אנשי פחוות יהוד: זוהי נחלת יעקב אבינו (נח יד). היא נחמסה בידי שכנינו, וה' אוהב המשפט ושונא הגול (סא ח), השב ישיבנה אלינו.

החשש שמא הארץ תישמט מידי ישראל לידיהם של העמים השכנים, אפשר שהוא מתקשר לבעיה נוספת, שמתחילה להציק בתקופה הפרסית, והיא הירידה הנמשכת של יהודים מן הארץ. אין זו הגירה של משכילים ועשירים אל מרכזי השלטון והמסחר, ואין זו הגליה או בריחה של יסודות עוינים לשלטון. יש כאן כפי הנראה תופעה כללית ומסוכנת יותר – ירידה בגלל המצוקה הכלכלית, ושני פנים לה: הגירה של אלה שנושלו מנחלתם בגלל חובות, ומכירה לחוץ-לארץ של אלה, שבגלל חובות נכבשו לעבדים, ושאדוניהם היהודים אינם יכולים לכלכל אותם במשקיהם. בין כה וכה מדובר בהגירתה של שכבה רחבה, מבין האיכרים הזעירים בארץ-יהודה, שירדו מנכסיהם. מה הן הראיות לקיומם של תהליכים אלה?

אין ספק, שאם גולה יהודית רחבה נמצאת במצרים כבר בתחילת המאה השלישית, בימי תלמי פילאדלפוס, היא לא צמחה שם מאז כיבושי אלכסנדר, אך גם לא שרדה מהגירתם של שרי החיילים עם ירמיהו, לאחר חורבן ירושלים בידי הכשדים; הגירה יהודית נמשכת מארץ-ישראל בתקופה הפרסית היא שפירנסה תפוצה זו.

ובספר בן סירא יש עדות, כיצד היגרו אנשים מארץ-ישראל סביב שנת 200 לפני-הספירה, עדות שכפי שעוד נראה תקפה גם לגבי שנת 400:

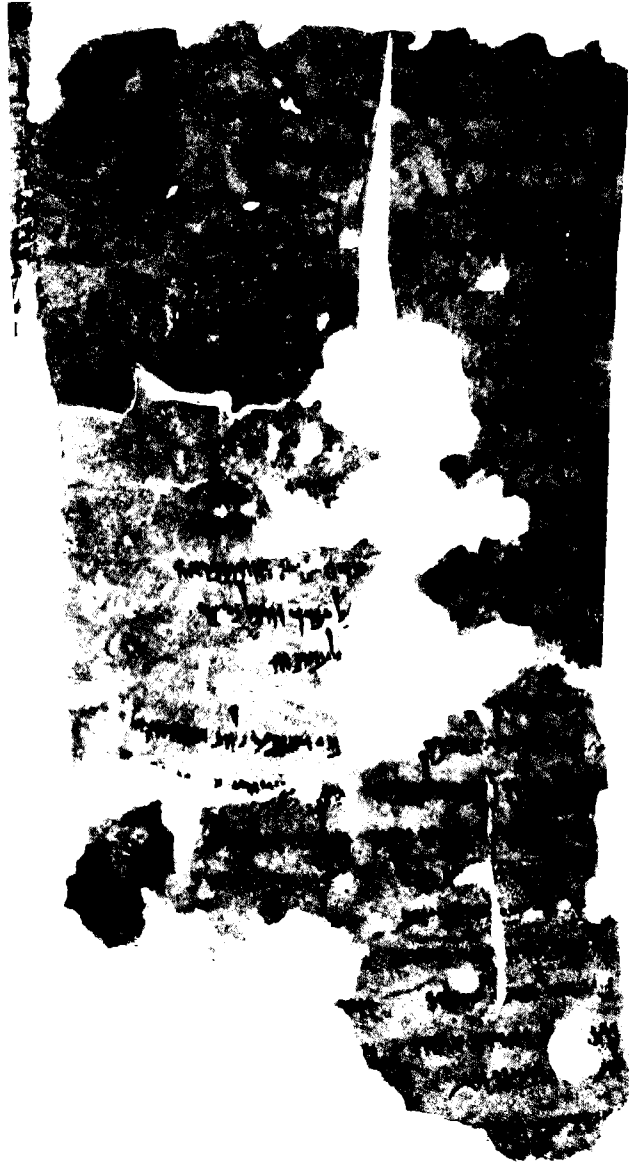
ערוכה רבים מאושרים איבדה

ותניעם כגלי הים

אנשי חיל הגלתה

נתדיחם בגויים זרים

כתב-היד הקדום ביותר של מגילת בן סירא
שנתגלה במצדה

ערב רעך בכוחך,

ושמור נפשך מנפול!¹²

והנה אזהרות כאלה מפני ערובה לחובות של הזולת נפוצות בספר משלי. אולם במקום שנלווית להן איזו התראה ממשית, היא חוזרת על נימוק אחד: היזהר שמא מערבותך לזולת עוד תפסיד אפילו את השמלה שבה אתה שוכב בלילה! כך במשלי כ טז: 'לקח בגדו כי ערב זר ובעד נכריה חבלהו', ודומה לו בכז יג; וכך גם בכב כו-כז: 'אל תהי בתוקעי כף בעורבים משאות; אם אין לך לשלם, למה יקח משכבך מתחתידך?' אצל בן סירא, לעומת זאת, מופיעה התראה חדשה: הערובה

7

12 בן סירא כט יז-כ. התרגום מן היוונית חזרה לעברית הוא על-פי ספר בן סירא השלם, מהדורת מ"צ סגל, ירושלים תשי"ג.

הפזיזה עלולה לגרום לערב, שיצטרך לברוח מפחד הנושים עד לארצות אחרות. ואין זו סכנה משוערת בלבד; כבר קרה לאנשים רבים, אנשים מאושרים, שגלו ונדרחו אל בין גויים זרים!¹³ ההשוואה בין משלי ובן סירא מאלפת; כל דור והמציאות שלו, כל דור והאיומים שלו. בימי בית ראשון מזהירים מפני לקיחת הבגד על-ידי הנושה; בימי בית שני — מפני הצורך להגר הרחק, חוצה לארץ, כאשר אין במה לשלם.¹⁴

לא פחות חמורה היא המציאות המתוארת בנחמיה ה', בזמן בניית חומות ירושלים, במחצית המאה החמישית לפני-הספירה. אנשים עָרְבו את בתיהם, שדותיהם וכרמיהם, לא שילמו, והפסידו את רכושם. אחרים ערכו את בניהם ובנותיהם, אלה נכבשו לעבדות, ואין בידי ההורים לשחררם. שני גורמים מזכיר נחמיה — רעב (ה ג), היינו שנות-בצורת שפקדו את הארץ; ו'מדת המלך' (ה ד), שהכבידה מאוד, כפי שראינו. לסיבות עמוקות יותר, שאותן צריך לבקש במבנה ובאופיה של התשתית הכלכלית והחברתית של פחוות יהוד, אין נחמיה מגיע וגם לא היה צפוי להגיע. אך ענייננו הוא בתוצאות, והן נזכרות בדבריו של נחמיה לחורים ולסגנים (ה ח): 'אנחנו קנינו את אחינו היהודים הנמכרים לגויים כדי בנו, וגם אתם תמכרו את אחיכם ונמכרו לנו? — ויחרישו ולא מצאו דבר'.¹⁵ החורים והסגנים לא יכלו לסתור את דברי נחמיה: סופו של כיבוש לעבדים בגלל חוב הוא מכירה לגויים חוצה-לארץ, משום שהאריסטוקרטיה הירושלמית לא יכלה לכלכל במשקיה מספר רב מדי של עבדים. חוצה לארץ, בגולה, פועל כבר מוסר אחר, פועלות ההזדהות והאחווה של קהילה דתית, שהיא מיעוט, ובאופן טבעי עולה לראשונה מוסד, שעתידי ללוות את עם ישראל בהרבה שנות-גלות — פדיון-שבוים. בארץ-ישראל פועלים כללים אחרים, שגם שמיטת החובות החד-פעמית של נחמיה לא היתה יכולה לשנות אותם: עניים נכבשים לעבדים, והעבדים נמכרים לגויים. אף זה הוא מסלול לכוש לירידה מארץ-ישראל.

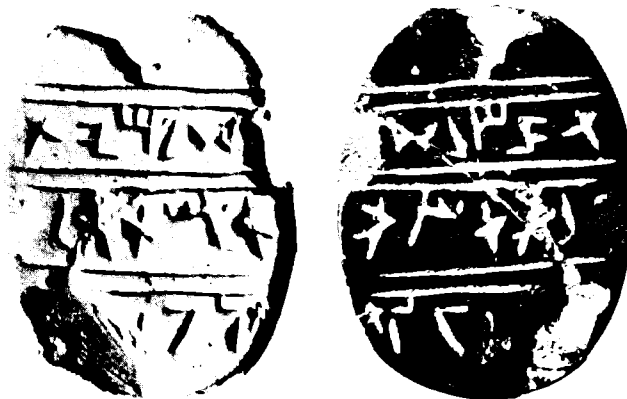
לבן סירא ולנחמיה מצטרף עוד מקור אחד, שלא זכה עד כה לתשומת הלב הראויה לו בהקשר זה — יחזקאל לד יז-כד. אלא שיש להקדים מלים אחדות על טיבו וזמנו של מקור זה.¹⁶ נכואת הרועים והצאן ביחזקאל לד נחלקת בבירור לשני חלקים: בראשון, פסוקים א-טז, מדובר בחטאם של רועי ישראל. הם דאגו לעצמם, ניצלו את הצאן והזניחוהו, הצאן נפוצו והיו לטרף. ה' יתערב, יסלק את הרועים, יקבץ את הצאן, ומכאן ואילך ירעה אותם בעצמו. הנמשל ברור ולפעמים נאמר במפורש (פסוק יג): הרועים הם מלכי ישראל; תפוצת הצאן היא הגלות; קיבוץ הצאן הוא השיבה ארצה; רעיית הצאן בידי ה' וסילוק הרועים פירושם ביטול מלכות בשר ודם והקמת מלכות ה' על ישראל. בלא-הכי יש בנבואה נימה אנטי-מונרכית חריפה, המתבטאת במניין

13 בספר בן סירא נזכר גורם נוסף לגלות, במוצאי התקופה התלמאית: גלות בגלל הלשנה לרשות. ראה שם, כח יג-יד; והשווה גם כט כא-כב.

14 במשלי ו ג תיקן טור-סיני את הנוסח לפי המציאות של ימי בית שני: 'לכה תפרס [=פתרס] ורהב ערי כנש...'. ראה: נ"ה טורטשינר, משלי שלמה, תל-אביב תש"ז, עמ' 54. אך אין הדברים יוצאים מכלל השערה רחוקה.

15 בחריפות רבה הישווה מורטון סמית את שמיטת החובות של נחמיה אל מעשיהם של הטירונים בערי אסיה הקטנה ויוון במאה החמישית לפני-הספירה. אולם גם הוא הכיר, שהיה כאן נסיון מוצלח להשליט ביהודה את מושגיה הדתיים של הגולה היהודית שבמזרח. ראה: M. Smith, *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament*, New York-London 1971, pp. 126-147

16 ביתר פירוט דנתי ביחזקאל לד במאמרי, 'מלחמת דוד וגלית' — אגדה, תיאולוגיה ואסכטולוגיה, אשל באר שבע, ג [בדפוס]. ספרות קודמת הבאתי שם, הערה 81.

לשלמות אמת אלנתן פח[וא] — חותם וטביעתו מראשית התקופה הפרסית

חטאי הרועים. בנבואה זו מתבטאת האכזבה העמוקה מן המלוכה במוצאי ימיו של בית ראשון, לאחר רפינו של יהואחז, עריצותו של יהויקים, כניעתו של יכניהו וחולשת אופיו של צדקיהו. הנבואה מתאימה לימי יחזקאל, ואין שום מניעה לייחס לו את עיקרה.

בחלק השני, פסוקים יז-כד, מופיעה נבואה שונה בתכלית. כאן אין רועים, אלא צאן בלבד. הצאן הבריאות חמסו להן את כל הטוב וקלקלו את השאר. לצאן הרזות לא נשאר דבר. מלבד זאת, נגחו הבריאות את הרזות, 'עד אשר הפיצותם אותנה אל החוצה' (פסוק כא). ה' יבוא וישפוט בין שה לשה' (פסוק כב), אך לא ירעה את הצאן בעצמו. אלא ימנה להן רועה, את דוד עבדו. גם כאן הנמשל ברור: הצאן הבריאות הם העשירים, והרזות — העניים. ה' ישפוט ביניהם וימנה עליהם מלך (נשיא) — דוד עבדו, שהוא נצר מבית דוד או, מה שנראה יותר, דוד עצמו הקם לתחייה. הכל נשתנה כאן: החטא, החוטא והתיקון. ואף גם זאת: התיקון שלעתידי, בפסוקים כג-כד, ממש סותר את התיקון שבפסוקים יז-טו: שם היה התיקון בביטול המלוכה והקמת מלכות ה'; כאן — בפסוקים כג-כד — בהשבת מלכות דוד על ישראל! הרי אתה למד, שמי שכתב זה לא כתב זה: הנבואה שבפסוקים יז-כד אינה של יחזקאל, אלא של סופר שבא אחריו, השתמש בדימוי הצאן והסב אותו למשמע חדש.

ואפשר לשער בקירוב את זמנו של בעל יחזקאל לד יז-כד. ציפייה זו לשובו של דוד מצויה עוד ביחזקאל לו כד-כה, בהושע ג ה ובירמיה ל ט. גם בהושע ניכר, שנבואה זו אינה מקורית אלא מוספת; ואם כך, יש כאן עניין בשכבת-עיבוד אחת, שפעלה בספרי הנביאים ירמיה, יחזקאל והושע. היא פעלה בשעה שנקבצו יחדיו, הווי אומר בראשית בית שני.

זוהי אפוא התוצאה של העיון הקצר בשאלת חיבורו של יחזקאל לד: בנבואה מוספת מן התקופה הפרסית (פסוקים יז-כד) מוכיחים את העשירים — חורים, סגנים, כוהנים — האריסטוקרטיה של ירושלים, על כך שבאנוכיותם, תוקפנותם ואלימותם הם גורמים לירידתם של קרבנותיהם מן הארץ. ואפשר לדמות כיצד הם עושים זאת: סותרים מפקיעים את השער, מעבידים נוגשים בעובדיהם ומלינים את שכרם, נושים יורדים לנכסיהם של החייבים. זוהי אפוא דמותה של הירידה בתחילת בית שני. 'האילים והעתודים' נגחו את 'כל הנחלות' עד אשר הפיצו אותנה אל החוצה.

9

והנה, נשתמר עוד מקור מן התקופה הזאת והוא משמיע לנו, בשם הייעוד העתיק של הארץ, את דעתו הנחרצת נגד הירידה. זהו הסיפור על אירוסי רבקה בבראשית כד, כנראה אחד הפרקים האחרונים שבתורה.

נביא בקצרה כמה ראיות חותכות לאיחורו של הפרק.¹⁷ הגיבור האלמוני, כאן זה עבד אברהם (רק חז"ל זיהו אותו כאליעזר), אופייני לסיפורים המאוחרים ביותר שבמקרא; מסתבר שהאגדה המאוחרת ירשה אותו מן ההיסטוריוגרפיה האפרתית והמשנה-תורתית, שהירכו להשתמש בנביאים עלומים, כדי להביע בשם ה' את השקפותיו הדתיות של המחבר. דגם התפילה הקיים בסיפור: תפילת-בקשה, היענותו של האלוהים, תפילת-הודיה — אף זה דגם מאוחר, המתואר בתהלים קז, והוא מאפיין את סיפורי בית שני, כגון דניאל ב, ד, ו יהודית וטוביה. המציאות המשפטית — לקיחת כלה ללא מוהר כלל — מנוגדת לכל מה שאנו מכירים בתקופת הבית הראשון ומתאימה למשפט היהודי בימי בית שני, כאשר הכתובה החליפה את המוהר. ולבסוף הלשון: 'ה' אלהי השמים' — אופייני לספרות מן התקופה הפרסית; 'מגדנות' (כנראה פירות) — מצוי רק בדברי הימים ושאל כנראה מן הפרסית; 'ואשביעך ... אשר לא תקח' — תרגום מן הארמית 'די-לא'; עברית קלאסית היתה נותנת 'ואשביעך ... אם תקח, פן תקח'. 'הגמאיני נא מעט מים' — גמ"ע וגמ"א הם לשון חז"ל; 'ותער כדה אל השקת' — לערות מכלי אל כלי הוא לשון חז"ל; 'אם לא אל בית אבי תלך' (פסוק לח) — לשון חז"ל 'אם לא' = 'אי לא' = 'אלא', בעברית קלאסית היו מבטאים את הניגוד על-ידי 'כי אל בית אבי תלך'.

מה ביקש סופר יהודי בתקופה הפרסית להשמיע באמצעות סיפור על אירוסי רבקה בידי עבד אברהם? ראשית, שאין מתחננים ביושבי הארץ — 'לא תקח אשה לבני מבנות הכנעני אשר אנכי יושב בקרב' — זאת על-פי ההלכה שהנהיגו עזרא ונחמיה במאה החמישית לפני-הספירה. אבל יש איסור חמור ממנו (פסוקים ה-ח):

ויאמר אליו העבד: אולי לא תאבה האשה ללכת אחרי אל הארץ הזאת; ההשב אשיב את בנך אל הארץ אשר יצאת משם? ויאמר אליו אברהם השמר לך פן תשיב את בני שמה! ה' אלהי השמים, אשר לקחני מבית אבי ומארץ מולדתי ואשר דבר לי ואשר נשבע לי לאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת, הוא ישלח מלאכו לפניך ולקחת אשה לבני משם. ואם לא תאבה האשה ללכת אחריך ונקית משבועתי זאת, רק את בני לא תשב שמה.

דומני, שהדברים מדברים בעד עצמם: האיסור לרדת מן הארץ חמור מן האיסור לשאת אשה מבנות הכנעני, היינו מעמי הארץ! וכנגד הירידה מן הארץ מעמיד אברהם את הבטחת עזרתו של ה'. הוא יעזור; הירידה לא תהיה נחוצה, משום שהוא ישלח מלאכו ויסייע בידי העבד. מה שמבטיח את עזרת ה' בשליחותו של העבד היא שבועתו לאבות — לזרעך אתן את הארץ הזאת. מי שהבטיח את הארץ, לא יפר את דברו, ולפיכך יסייע את מקבלי הבטחתו להישאר בארץ. ואולם גם הם אינם פטורים מלעשות מעשה; עליהם לכוון את מעשיהם על-פי הבטחת הארץ. לפיכך, פותח אברהם את תשובתו לעבד באיסור החמור, 'השמר לך פן תשיב את בני שמה', ובאיסור זה הוא מסיים — 'רק את בני לא תשב שמה' — נגד כל אפשרות של ירידה. ירידה תבטל חלילה את ההבטחה, הדבקות בארץ תקיים אותה בידי יצחק ובידי בניו.

בראשית כד, בפולמוס שלו נגד ירידה מן הארץ, משמש אישור, שתופעה זו היתה רעה חולה נפוצה, וגם משמיע את האידיאולוגיה של אותם חוגים שביקשו לגדור את הפרצות בשם תחושת הייעוד של שארית ישראל בתחילתה של תקופת בית שני.

17 להוכחות מפורטות ראה מאמרי, 'סיפור אירוסי רבקה (בראשית כד)', אשל באר שבע, א (תשל"ו), עמ' 42-67.